

obrashhenija, ukazy / Otv. za vypusk R.Mehtiev. – B.: Azerneshr, 2006. – K. 19: janvar', 1999 – aprel', 1999. – S.215–216.

12. Vystuplenie s ceremonii proshhanija s odnim iz organizatorov neftjanoj promyshlennosti Azerbajdzhana, laureatom gosudarstvennoj premii, geroem socialisticheskogo truda, Abasovym Gurbanom Abasgulu ogly. 15 sentjabrja 1994 goda / G.Aliev // Nasha nezavisimost' vechna: vystuplenija, rechi, zajavlenija, interv'ju, pis'ma, doklady, obrashhenija, ukazy / Otv. za vypusk R.Mehtiev. – B.: Azerneshr, 1997. – K.2: maj, 1994 – dekabr', 1994. – S.223–224

* * *

УДК 94(37):[255.6]

Котлярова К., аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), zossia256@gmail.com

Ім'я в релігійній традиції Стародавнього Риму

Аналізується використання імені в релігійній традиції Стародавнього Риму за даними писемних джерел. Зазначається, що латинське поняття «nomen» включало в семантичний комплекс не тільки ім'я, а й особистість персоніфіковану в імені. Встановлено, що в уявленні римлян, через ім'я можна було здійснювати вплив на його носія, використовувати як знамення або джерело додаткової сили чи удачі.

Ключові слова: ім'я, традиції, римська релігія, прикмети, забобони.

Kotliarova K., PhD student, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), zossia256@gmail.com

The name in the religious traditions of ancient Rome

The article analyzes the use of the name in the religious traditions of ancient Rome according to the written sources. The names had played an important role not only for identification but also have had some sacred significance. Latin concept – «nomen» in the semantic range can be included of not only the «name», but the «personality» that was personified in the name. Established that the Romans considered that person could be subjected to malicious or benefit of influence through its own name. Various actions could be done over the name. On the one hand, the name needs to be protected, and to be kept the secret. On the other hand, there is an option when the name was provided to strengthen the positive aspects.

Keywords: name, tradition, Roman religion, signs, superstitions.

Kotlyarova E., аспірантка кафедри історії древнього мира і середніх віків, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), zossia256@gmail.com

Имя в религиозной традиции Древнего Рима

Анализируется использование имени в религиозной традиции Древнего Рима по данным письменных источников. Отмечается, что латинское понятие «nomen» включало в семантический комплекс не только имя, но и личность персонифицированную в имени. Установлено, что в представлении римлян, через имя можно было оказывать влияние на его носителя, имя могло использоваться как знаменье или источник дополнительной силы и везения.

Ключевые слова: имя, традиции, римская религия, приметы, суеверия.

Ім'я – це не просто слово, записане чи сказане кимось, це символ і знак, який відрізняє одну людину від іншої, служить механізмом ідентифікації як для самого себе, так і для оточуючих. Олексій Федорович Лосєв зазначав, що ім'ям і іменами пронизана вся культура зверху донизу, все людське буття, все життя [2, с.4].

Оскільки імена так чи інакше дуже тісно пов'язані з самим життям, то деякі аспекти розглядалися окремими авторами при дослідженні повсякденного життя Риму (Л.Вінничук [1], М.Є. Сергєєнко [4], Н.Д. Фюстель де Куланж [7]), латинської епіграфіки (О.В. Федорова [6]), релігії (Н.Білейч [10], Й.Рупке [13]), філософії (О.Ф. Лосєв [2]) тощо. Метою даної статті є аналіз використання імен в релігійній традиції Стародавнього Риму.

У своїй праці «Річ та ім'я» О.Ф. Лосєв приводить детальне резюме загальнолюдської віри в імена за Ф.Гізебрехтом [2, с.71–73]. Звернемось до деяких положень, оскільки вони мають місце при дослідженні даного питання. Отже, 1) ім'я представляє свого носія. Це дає право розуміти ім'я як позначення сутності; 2) ім'я впливає на свого носія: як передбачення – nomen est omen (активно), як заклинальний засіб (пасивно, наприклад, заради лікування, прокляття, любовні чари), активно і пасивно одночасно – проти своєї волі (клятва) і по своїй волі (культ); 3) закликання імені дає

зцілення і силу або шкоду. Звідси виникає велика кількість табу на імена. Це може бути застосовано щодо імен божественних, людських, а також імен тварин.

Діти в Римі отримували ім'я з перших днів життя, дівчата – на восьмий день, хлопці – на дев'ятий (Plut. RQ. 102). Цей день (dies lustricus) був справжнім сімейним святом, під час якого збиралась рідня, приносились жертва, що очищала матір і дитину, й влаштовувалось частування [4, с.149–150]. Діти, які з'являлись на світ після смерті батька отримували ім'я Постум чи Постума (Plut. Sulla. 37), а ті, чії батьки були невідомі – Спурій (Plut. RQ. 103).

Ім'я римського громадянина (чоловіче) складалося, як мінімум, з двох частин: особистого імені (praenomen) і родового імені (nomen); крім того, могло бути індивідуальне прізвисько або найменування гілки роду (cognomen), а також агномен за певні заслуги. Жінки особистих імен не мали, тому іменувалися родовими. Окрім цього знатні жінки могли носити ще й cognomen свого батька. Особи неримського походження разом з отриманням права римського громадянства отримували praenomen і nomen імператора, а своє колишнє ім'я зберігали у вигляді cognomen [6, с.85–88]. Жителі, заснованих римлянами колоній, носили ім'я їх засновника. У Тацита згадуються едуй Юлій Сакровір і тревери Юлій Флор і Юлій Інд, предки яких отримали право римського громадянства за Юлія Цезаря (Tac. Ann. III. 40, 42.). Особисте ім'я злочинця могло бути назавжди виключено з того роду, до якого він належав; з цієї причини в роду Клавдіїв не вживали ім'я Луцій, а в роду Манлій – ім'я Марк. Після поразки триумвіра Марка Антонія в битві при Акції, сенат ухвалив постанову, яка забороняла називати дітей в роду Антоніїв Марком. Одним з покарань Гнея Пізона за вбивство Германіка була заборона на особисте ім'я (Tac. Ann. III. 17–18). Такі імена сприймалися, як родові прокляття, тому більше не вживалися.

Римляни також вірили в добрі або щасливі імена. Цицерон зазначає, що при освяченні колонії тими, хто її виводив, або коли полководець здійснював огляд свого війська, чи цензор проводив ценз, то відповідальні за приведення тварин для очисного жертвопринесення люди, обиралися лише зі щасливими іменами (bonis nominibus). Під час набору солдат до війська консули стежили, щоб перший воїн був зі щасливим іменем. Цей звичай був відомий і свято дотримувався братом Цицерона Квінтом, коли той був консулом і полководцем. (Cic. Div. I. 45.102–103). За повідомленнями Плутарха, Сулла наказав іменувати себе Щасливим (Felix). Відтоді його повне ім'я звучало – Lucius Cornelius Sulla Felix. Коли в нього народилася дівчинка, він назвав хлопчика Фауст, а дівчинку Фауста, тому що латинське слово «faustum» означає «щасливе», «радісне» (Plut. Sulla. 34).

У римлян існував звичай по завершенню поховальної церемонії тричі призивати душу померлого, називаючи її тим іменем, яке він носив (conclatio), щоб, як вважалося, утримати душу [1, с.319; 4, с.206; 7, с.10–11]. Сервій пояснює це бажанням пробудити душу до життя (Serv. Aen. 4.218). Лівій розповідає, що таким самим чином оплакували загиблих на полі бою в їх рідних домівках (Liv. IV. 40. 2–3). Коли тіло Германіка провозили вулицями італійських міст, то люди зустрічали його голосними зверненнями (Tac. Ann. III. 2). Одному чоловіку наснилося, що він втратив своє ім'я. Здійснився цей сон наступним чином: чоловік втратив сина (не лише тому, що це втрата найкращого й найдорожчого, а й тому, що вони з сином мале одне ім'я). Також втратив все своє майно і покінчив життя самогубством, тому його не згадували по імені після смерті. Адже лише самогубців родичі не називають по імені під час поминання (Artem. Onir. I. 4).

Як бачимо, римляни дуже серйозно ставились до імен, і втратити ім'я означало втратити все. За імператора Клавдія існувала заборона чужоземцям приймати римські імена – принаймні родові. Той, хто хибно видавав себе за римського громадянина, втрачав голову на Есквілінському полі (Suet. 25(3)).

Сила імені в уявленні римлян, була настільки потужною, що могла і мертвого з могили підняти. Цю ідею викорис-

товує Апулей в своїх «Метаморфозах». Це історія чоловіка Телефрона, який найнявся вартовим небіжчика і повинен був охороняти його від відьомських підступів. Адже, як відомо, відьми використовували для своїх цілей частини тіл мертвих і були ладні на все, аби їх отримати (Luc. Phars. 6.525–770; Apul. Met. 1.8, 2.20, 3.15–17; Hor. Sat. 1.33–43). Відьми хитрощами приспали вартового і почали кликати небіжчика по імені. І ось вже його застигли зв'язки і похололі члени намагаються повільними рухами відповісти на накази магічного мистецтва. Але замість небіжчика, відгукуючись на своє ім'я, встає вартовий, насправді живий лише страшенно сонний. Виявилось, що вони обидва мали одне ім'я, і відьми замість небіжчика відрізали ніс та вуха живої людини (Apul. Met. 2. 30).

Маємо й інші збережені свідчення римських письменників стосовно схожості імен, що виконували функцію знамення чи передбачення (Artem. Onir. II. 63). Цицерон розповідає, як Луцію Емілію Павлу було доручено вести війну проти македонського царя Персея. Увечері того ж дня, прийшовши додому і, поцілувавши свою крихітну доньку Терцію, помітив, що вона сумна. На запитання, «що трапилось», дівчинка відповіла, – «Персей загинув». Павл, міцно обійняв доньку і сказав: «Приймаю знамення!». А тоді помер цуцик з такою кличкою (Cic. Div. I. 46; Val. Max. I. 5. 3). При загальних рекомендаціях щодо трактування снів Артемідор зазначає, що багато снів збуваються для тих, хто схожий на сновидця, пов'язаний із ним кровним рідством чи носить те ж саме ім'я. Наприклад, заміжній жінці наснилося, що вона знову виходить заміж. Чоловік її не був хворий, щоб, поховавши його, вона знову одружилась. У неї не було нічого до продажу, щоб укласти угоду. Не було й дочки шлюбного віку, щоб видати її заміж. Жінка також не хворіла, щоб померти – адже шлюб та смерть мають однакове значення. Проте була в неї сестра–тезка (αδελφή–ομόνομος), яка в цей час хворіла, вона й померла. Тому, те, що трапилось б з цією жінкою, якби вона була хвора, трапилось з її сестрою–тезкою (Artem. Onir. IV. 30).

Одному чоловіку наснилося, що він зібрався літати, але йому завадив його друг на ім'я Юлій (ὄνομα Ιούλιος). Цей чоловік збирався їхати з Риму, вже все було готове до від'їзду, але його затримали непередбачувані обставини на початку місяця липня (μήνας Ιούλιος) (Artem. Onir. V. 70).

Імена могли не лише означати знамення, а й бути джерелом додаткової сили чи везіння. Після того, як проти Вітеллія повстав весь Мізеньський флот, він прийняв ім'я Цезаря, покладаючи на нього заботонні сподівання, хоча раніше відкидав це звання (Tac. Hist. III.58). В «Соннику» II ст. від Р.Х. сказано, що етимологія благозвучних імен не надійна, якщо тільки те, що означають ці імена, саме по собі також не має доброго значення. Наприклад, законодавцю Павлу, який мав виступати на процесі у присутності імператора, наснилося, що йому допомагає дехто на ім'я Нікон (Νίκων). Це ім'я означає «перемогаючий». А цей Нікон колись програв процес перед імператором. Павло звернув увагу лише на ім'я, в той час як сон віщував рішення не на його користь (Artem. Onir. IV. 80).

Як зазначає російська дослідниця Т.А. Михайлова, латинське поняття «*poena*» включало в семантичний комплекс не тільки «ім'я», а й «особистість», персоніфіковану в імені [3, с.31]. Оскільки через ім'я можна було здійснювати вплив на носія – зловмисний чи благий – відомо два роди процедур по відношенню до імені. З одного боку, ім'я потребує захисту, таємниці, укріття, тому зустрічаємо в джерелах різноманітні випадки табування імені. Найбільш сакральні імена знає лише вузьке коло, або ж його знають усі, проте не промовляють у голос, замінюючи його, у випадку необхідності, дублюючими іменами чи епітетами. З іншого боку, існує відкритий варіант надання імені з установкою на посилення позитивних моментів (наприклад, імена Фауст і Фауста) [5, с.508–510].

Одним з пунктів обвинувачення Апулея в магії було те, що він використовував заради зловмисного чародійства (*ad magica maleficia occulta*) дерев'яне зображення, схоже на зотлілий труп, яке він величав грецьким словом «цар» (βασιλέα). Це було зображення бога Меркурія, але Апулей

називав його по–іншому. Спростовуючи обвинувачення, він пояснював, що не перший використав це ім'я, і сповістив про «царя» Платон, «про царя всього сушого, який є все і заради якого суть все». І ким би не був цей цар, він є першоосновою всіх речей, першопричиною природи, вишній прабатько духу – чужий часу, чужий місця, чужий змінам, збагненний для небагатьох, невимовний для всіх. Й Апулей припускає, що сам дає привід підозрювати його у чародійстві, адже він не говорить, якого саме царя шанує, і не сказав би, навіть якщо б про це його запитав проконсул. Тобто Апулей зберігав у таємниці справжнє ім'я бога, якого шанував, замінивши його грецьким словом «цар» (Apul. Apol. 61–64).

Отже, до богів можна було звертатися інакше, ніж це було загально прийнято. Віруючі повинні були називати божество, яке вони кликали відповідним іменем. Ритуал звернення був викликом та визначенням зацікавленої сили. Якщо людина проігнорувала правильний теонім (особисте ім'я бога), або переважне ім'я бога, то можна було використати перифраз (непряма згадка об'єкта шляхом не називання, а опису; у перифразах назви предметів і людей замінюються вказівками на їх ознаки). У Катуллі (Cat. 34) ми знаходимо формулу – «під будь–яким з імен святись» (*quocumque tibi placet sancta nomine*), яка є літературною адаптацією, що нагадує звичайну примітивну молитву. Для забезпечення ефективності своєї молитви прохач повинен був розуміти, що він викликає дух одним з його імен. Це ім'я відносилося до конкретної функції, в якій його допомога була необхідною. Відповідно, після прочитання відомих титулів, прохач страшує себе від ризику зазнати невдачі, включивши основне ім'я, як своєрідну «лазівку» для покриття будь–яких упущень [11, с.174–175]. Сервій вказує, що понтифіки молилися такими словами (Serv. Aen. 2.351): «Юпітер накрайший найвищий, чи яким іншим іменем ти називаєшся» (*Iuppiter optime maxime, sive quo alio nomine te appellari volueris*); схожу цитату наводить Макробій (Sat. III. 9.10): «Dis pater Velivius Manes sive quo alio nomine fas est nominare».

Така обережність була правилом в будь–якому контексті, навіть в обітницях та магії. Вимовляння імені божества – найменший, перший крок для визначення божества як вищої істоти і приписування йому влади в певних межах. З тих же причин, теонім часто супроводжувався епітетами, які змальовували межі поля впливу божества, наприклад, Юпітер Оптимус Максимус (*Optimus Maximus*), Марс – Pater або victor [10, с.279–280]. Для релігійної людини ім'я бога мало велике значення, це було першим кроком у шануванні. А от маг часто використовував ім'я божества, щоб мати силу над меншими демонами. Наприклад, один з найяскравіших персонажів «Фарсалиї» Лукана – відьма Еріхто, погрожувала манам (душам померлих, яких римляни приривнювали до богів), що істинним іменем їх прикличе, викине з могил і т.д. (Luc. Phars. 6.732–735).

Не дивно, що імена намагалися зберігати в таємниці, особливо імена богів–покровителів. Деякі історики повідомляють, що існують такі заклинання й замовляння, за допомогою яких римляни переманювали богів своїх супротивників і селили їх у себе. Цей звичай звався *evocatio* – викликання, переманювання чужих богів. Підґрунтям цього ритуалу було уявлення, що італійські міста зазвичай мали свого бога–охоронця. Коли Марк Фурій Камміл брав місто Вейї, богам обіцяли десятину воєнної здобичі. Юноні, як покровительці міста, пропонували прослідкувати за переможцями в їхнє місто, де богино прийме храм, гідний її величі. Жителі міста Вейї не здогадувались, що навіть їх богів виманили обітницями, й тепер на них чекає нове життя у ворожому місті (Liv. V. 5.21). Професор Ерфуртського університету Йорг Рупке зазначає, що ідея про секретне ім'я Риму виникла в часи, коли про ритуал закликання богів своїх ворогів римляни ще пам'ятали, але більше не виконували його. Всі відомі боги–покровителі міст були закликані і перенесені у Рим під їх звичайними іменами [13, с.132–133]. Тому, щоб не потрапити в таку ситуацію і не залишитись без охорони, говорити, розпитувати і називати на ім'я божество, яке найбільш оберегало

Рим, бог це чи богиня, або ж вимовляти іншу назву Риму, було заборонено (Plut. RQ. 61). Ця назва зберігалася у таємниці заради вищого блага і спасіння держави (Plin. Sec. NH. III. V.65). За повідомленням істориків, цю заборону порушив народний трибун Квінт Валерій Соран й загинув злою смертю. Він був викинутий з сенату і розп'ятий на хресті. Як відомо, розп'яття було одним з основних видів жорстокої, ганебної і нестерпної смертної кари. Так страчували особливо небезпечних злочинців й зрадників. Валерій Соран – римський енциклопедист, займався мовою, літературою, мав славу освіченої людини свого часу. Можливо, його смерть стала результатом політичних поглядів, оскільки він був прихильником Марія, а стратив його Помпей на Сицилії (Plut. Pomp. 10; Serv. Aen. 1.277). Але з іншого боку, розкриття імені, що використовувалось лише під час таємних релігійних обрядів, могло бути витлумачене як політичний протест чи акт зради, оскільки це залишало місто без захисту.

Дуже часто імена використовувались для того, щоб нашкодити. Нам відомі «таблички прокляття», *tabellae defixionum*. Термін *defixio* походить від латинського дієслова *defigere*, що буквально означає «придавити», «виправити», але у нього також був більш зловісний сенс доставляти когось силам нижнього світу. Звичайно, можна було проклинати ворога усно, в його присутності або за спиною. Але чомусь вважалося більш ефективним написати ім'я жертви на тонкому шматку свинцю (чи іншому матеріалі) з магічними формулами і символами, й поховати цю табличку в межах або поблизу свіжої могили, місця страти чи поля бою. Це робилося для того, щоб дати духам чи мертвим, які, імовірно, кружляли навколо таких місць на своєму шляху в нижній світ, владу над жертвою. Іноді таблички прокляття були пронизані цвяхом, або ж кинуті в колодязь, джерело чи річку [8, с.48–49; 9, с.23]. Джон Гаджер описує своєрідний рецепт створення магічного тесту в *tabellae defixionum*. Таблички часто робили згідно певного шаблону, а вже після додавались імена [12, с.13–14]. Автор наводить приклад, коли текст таблички був грецькою мовою, а імена додані пізніше, латиною [12, с.216]. Маги також писали певні слова або імена своєю кров'ю [8, с.55]. Отже, ім'я в замовлянні відіграло важливу роль. Причому, необхідним було використання не умовного імені, яким, можливо, називали суб'єкта, а «справжнього». Іноді, поряд зі згадкою імені людини, писали також ім'я матері. Поясненням цього незвичайного звичаю може бути необхідність точної ідентифікації, і лише мати могла бути точно відома. Це виглядає цілком правдоподібним в світі античного уявлення стосовно імен.

Таким чином, імена відігравали важливу роль не лише для ідентифікації особистості, а й мали певне сакральне значення. Якщо ви знаєте чиесь ім'я, то отримуєте владу над ним. Над іменами здійснювати різноманітні дії, оскільки вважали, що через них можна вплинути на їх носіїв. Ім'я – внутрішня сутність, душа носія, джерело сили і процвітання.

Список використаних джерел

1. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / [пер. с польск. В.К. Ронина]. – М.: Высш. Шк., 1988. – 496 с.
2. Лосев А.Ф. Вещь и имя. Самое само. – М.: Издательство Олега Абышко, 2008.
3. Михайлова Т.А. «Да не будет ни сна, ни покоя тому, кто причинил мне зло»: заговоры против воров в Древнем Риме и современной России // Заговорные тексты в структурном и сравнительном освещении. Материалы конференции Комиссии по вербальной магии Международного общества по изучению фольклорных нарративов. 27–29 октября 2011 г. – М., 2011. – С.28–35.
4. Сергеенко М.Е. Жизнь древнего Рима. – СПб.: Издательско-торговый дом «Летний Сад»; Журнал «Нева», 2000. – 368 с.
5. Топоров В.Н. Имена // Мифы народов мира: Энциклопедия. – М., 1980. – Т.2. – С.508–510.
6. Федорова Е.В. Введение в латинскую эпиграфику. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С.85–101.

7. Фюстель де Куланж Н. Д. Гражданская община древнего мира / [пер. с фран. под ред. проф. Д.Н. Кудрявского]. – СПб.: Типография Б.М. Вольфа., 1906. – 459 с.

8. Arcana mundi: magic and the occult in the Greek and Roman worlds: a collection of ancient texts. – 2nd ed. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006. – 544 p.

9. Bailey M.D. Magic and Superstition in Europe: A Concise History from Antiquity to the Present. – Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 2007. – 274 p.

10. Belayche Nicole. Religious Actors in Daily Life: Practices and Related Beliefs // A companion to Roman religion / [ed. by J. Rüpke]. – Blackwell Publishing Ltd, 2007. – P.275–291.

11. Catullus: A Commentary / Gaius Valerius Catullus, Christian James Fordyce. – Oxford University Press, 1990. – 422 p.

12. Gager J.G. Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World. – New York – Oxford, 1992. – 278 p.

13. Rüpke Jörg. Religion of the Romans / [trsl. and ed. by R. Gordon]. – Cambridge: Polity Press, 2007. – 368 p.

References

1. Vinnichuk L. Ljudi, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / [per. s pol'sk. V.K. Ronina]. – M.: Vyssh. Shk., 1988. – 496 s.

2. Losev A.F. Veshh' i imja. Samoe samo. – M.: Izdatel'stvo Olega Abyshko, 2008.

3. Mihajlova T.A. «Da ne budet ni sna, ni pokoja tomu, kto prichinil mne zlo»: zagovory protiv vorov v Drevnem Rime i sovremennoj Rossii // Zagovornye teksty v strukturном i sravnitel'nom osveshhenii. Materialy konferencii Komissii po verbal'noj magii Mezhdunarodnogo obshhestva po izucheniju fol'klornyh narrativov. 27–29 oktjabrja 2011 g. – M., 2011. – S.28–35.

4. Sergeenko M.E. Zhizn' drevnego Rima. – Spb.: Izdatel'sko-torgovyy dom «Letnij Sad»; Zhurnal «Neva», 2000. – 368 s.

5. Toporov V.N. Imena // Mify narodov mira: Jenciklopedija. – M., 1980. – T.2. – S.508–510.

6. Fedorova E.V. Vvedenie v latinskuju jepigrafiku. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1982. – S.85–101.

7. Fjustel' de Kulanzh N. D. Grazhdanskaja obshhina drevnego mira / [per. s fran. pod red. prof. D.N. Kudrjavskogo]. – Spb.: Tipografija B.M. Vol'fa., 1906. – 459 c.

8. Arcana mundi: magic and the occult in the Greek and Roman worlds: a collection of ancient texts. – 2nd ed. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006. – 544 p.

9. Bailey M.D. Magic and Superstition in Europe: A Concise History from Antiquity to the Present. – Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 2007. – 274 p.

10. Belayche Nicole. Religious Actors in Daily Life: Practices and Related Beliefs // A companion to Roman religion / [ed. by J. Rüpke]. – Blackwell Publishing Ltd, 2007. – P.275–291.

11. Catullus: A Commentary / Gaius Valerius Catullus, Christian James Fordyce. – Oxford University Press, 1990. – 422 p.

12. Gager J.G. Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World. – New York – Oxford, 1992. – 278 p.

13. Rüpke Jörg. Religion of the Romans / [trsl. and ed. by R. Gordon]. – Cambridge: Polity Press, 2007. – 368 p.

* * *